

Ukrainian Warrior Women's Studies (UWWS) (укр. «українська воєнно-історична фемінологія» (УВІФ) represents a special field of historic research that focuses on studying the Ukrainian women in the times of wars, revolutions, and armed local conflicts, their psychology, the functional roles and the place in social environments pervaded with extreme situations.

Key words: *history of Ukraine, historiography, Zaporizhzhya Cossack, cultural space, front-line everyday women, women of the military mentality of the era, Ukrainian military feminologiya historical, scientific creativity I. Kamanin, M. Maksimovic, D. Yavornytsky P. Sasa, Y. Figur-noff, a female warrior.*

Отримано: 11.09.2015

УДК 94:2-7(477.4)«18/19»:930.2

І. А. Опря

ПИТАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ІСТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. У ЗВІТАХ ОБЕР-ПРОКУРОРА СВ. СИНОДУ

У статті охарактеризовано інформаційний потенціал звітів обер-прокурора Синоду, вказано можливості використання його матеріалів для дослідження релігійної історії Правобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

З'ясовано, що звіти обер-прокурора склалися на основі інформації, що надходила з усіх парафій імперії. Вони містили відомості про управління церквою, про церкви і монастирі, про стан віри і благочестя, постанови і розпорядження по духовному відомству, про духовну освіту, про стосунки з іншими конфесіями.

Визначено, що важливість західного регіону імперії, до якого відносилася і Правобережна Україна, обумовлювала особливу увагу до нього з боку авторів звіту. Тут аналізувалася непроста етноконфесійна ситуація краю, вказувалися конкретні дії влади і церкви для захисту православ'я від негативних впливів інших релігійних організацій тощо.

У звітах посиленна увага зверталася на негативну роль католицизму в регіоні, а також на поширення різних пізнопротестантськихчень адвентистів, баптистів, евангельських християн, яких в звітних документах часто характеризували як «сектантів» чи «штундистів». Автори звітів намагалися пояснити причини поширення неправославних конфесій в Правобережній Україні, вказували чинники, котрі впливали на різні соціальні верстви – селян, робітників, службовців.

Звіти обер-прокурора також засвідчують співпрацю православного духовенства з державними органами влади у переслідуванні релігійних конкурентів.

Ключові слова: *звіт, обер-прокурор, церква, конфесія, Синод.*

Протягом останніх трьох десятиліть історія церкви, релігії, окремих конфесій в Україні відноситься до пріоритетних напрямків історичної науки. Особливу увагу науковців, котрі працюють у даній царині, привертає період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Важливим джерелом у вивченні питань релігійної історії цього пе-

ріоду є різного роду звіти церковних діячів та державних чиновників. Серед них особливе місце займають звіти світського керівника Російської православної церкви – обер-прокурора Святійшого Синоду. Дослідники історії церкви згадують про це джерело у контексті своїх наукових розвідок, при аналізі джерельної бази кандидатських та докторських дисертацій, втім інформаційний потенціал цього джерела для вивчення діяльності Російської православної церкви, міжконфесійних стосунків не був належним чином оцінений. Тому, метою даної статі є заповнення цієї прогалини.

Загальновідомим фактом є те, що Російська імперія вирізнялася добре налагодженою роботою бюрократичного апарату. Не стала тут виключенням і Православна церква, включена до державної структури та підпорядкована загальноімперським інтересам. Кожен священник мав подавати інформацію про свою роботу та стан справ на підконтрольній території своєму керівництву. Благодійні складали звіти по благочинницьким округам і направляли їх єпархіальному керівництву, на основі чого складалися загальні єпархіальні звіти, котрі й відправлялися у Санкт-Петербург. Останні аналізувалися, систематизувалися і ставали основою для загального звіту по імперії, який носив назву «Всепідданіший звіт обер-прокурора Святійшого Синоду по відомству Православного сповідання». Щороку (інколи раз на два роки) ці звіти публікувалися, а уривки з них передруковувалися в церковних періодичних виданнях [9; 10; 11].

Звіти обер-прокурора складалися за загальною схемою, а отже мали подібний зміст, втім з певними відмінностями, котрі визначалися більш чи менш важливими подіями в історії Православної церкви за певний рік. Як правило, зміст містив такі розділи: Управління, Церкви і монастирі, Зміцнення віри і благочестя, Постанови і розпорядження по духовному відомству, Духовна освіта, Матеріальні кошти церковних установ і церковного управління, Ставлення Російської церкви до єдиновірних церков Сходу і слов'янських земель.

Як видно зі змісту, звіт обер-прокурора торкався усіх аспектів діяльності Православної церкви. Важливість західного регіону імперії, до якого відносилася і Правобережна Україна, обумовлювала особливу увагу до нього з боку авторів звіту. У розділі «Зміцнення віри і благочестя» часто містився підрозділ під назвою «Становище православ'я в західних єпархіях». Тут аналізувалася непроста етноконфесійна ситуація краю, вказувалися конкретні дії влади і церкви для захисту православ'я від негативних впливів інших релігійних організацій тощо. Традиційно, з року в рік посилена увага зверталася на негативну роль католицизму в регіоні. Зокрема, у звіті за 1888-1889 рр. вказувалося, що «головним ворогом, могутнім і небезпечним, для успіхів зміцнення і поширення православної віри в західних єпархіях тепер, як і раніше, є католицьке духовенство, з його затятою нетерпимістю до всього російського і православного» [4, с.138].

Втім, крім католицизму у Правобережній Україні для православ'я існувала інша загроза – різні пізньопротестантські гро-

мади адвентистів, баптистів, євангельських християн, яких в звітних документах часто характеризували як «сектантів» чи «штундистів». Матеріали звітів обер-прокурора засвідчують зростаючу з 90-х років XIX ст. стурбованість церковного керівництва з приводу поширення цих віровчень у православному середовищі. Оскільки церква була складовою частиною держави, то недбале чи зневажливе ставлення віруючих до неї, а тим більше перехід в інше сповідання, однозначно розцінювалося владою як прояв настрів, спрямованих на підрив існуючого суспільного ладу. Тому подібне ставлення викликало цілком закономірну негативну реакцію з боку державних структур. Як зазначалося в звіті обер-прокурора Св. Синоду за 1900 р., «розрив з православ'ям на ґрунті раціоналістичного сектантства, є розривом і з російською народністю і з російським державним устроєм» [8, с.241].

Значною мірою швидке поширення пізньопротестантських ідей пояснювалося активною участю усіх членів громади у місіонерській діяльності. Ця особливість не залишилася поза увагою представників Російської православної церкви. У звіті обер-прокурора Св. Синоду К.П. Победоносцева за 1894-1895 рр. зазначалося, що найбільш характерною рисою штундизму була «фанатична завзятість і безмежна наполегливість послідовників його в пропаганді. Маючи завжди при собі Євангеліє, штундисти не пропускають ні найменшої нагоди для поширення своєї ересі. При усіякій зустрічі з православним вони намагаються завести розмову про віру і виставляють на показ уявну істинність і переваги свого лжевчення, підкріплюючи свої аргументи читанням відповідних місць Св. Письма і тенденційним їх поясненням. Вони ходять для цього по хатам православних, а інші прямо і відкрито проповідують своє лжевчення на вулицях, площах і базарах» [5, с.221]. Ці думки перегукуються зі свідченнями інших православних діячів. Єпархіальний місіонер М. Белогорський у рапорті на ім'я митрополита Флавіана від 4 травня 1907 р. вказував, що після 1905 р. «не лише...проповідники штундизму, але й кожний рядовий сектант, почали вести пропаганду свого вчення зовсім відкрито, наполегливо і безперервно» [3, арк.1 зв.]. У доповідній записці до Департаменту духовних справ (1910 р.) зазначалося, що поряд з поширенням баптизму, євангельського християнства і адвентизму чисельними місцевими і роз'їзними проповідниками, активна пропаганда цих вчень здійснювалася також «всіма взгалі рядовими членами громад» [2, л.197 об.].

Розповсюдження пізнього протестантизму на території Правобережної України було зумовлено й сприятливими умовами для його поширення. Значною мірою нові релігійні вчення знаходили підтримку в рядах селян. Цілком слушно видається думка українського дослідника О. Ігнатуші, котрий вважає, що велика кількість селянства виявилася соціально незахищеною в умовах формування ринкових відносин. Безпосередній вплив на нього більш підприємливих та заможних сусідів неправославно-го сповідання (німецькомовного католицького, лютеранського,

менонітського населення, поляків, євреїв) та деякі вдалі зразки наслідування їм розвивали традиційну ортодоксальність. У селянському середовищі ширилися раціоналістичні ідеї релігійного пробудження, яскравим виразником якого був протестантизм [12, с.39]. Матеріальні та соціальні аспекти поширення євангельського руху серед селян не залишалися поза увагою діячів РПЦ, що, правда, вони їх характеризували з негативного боку. «Штундист у Євангелії шукає виправдання своїх соціальних і суспільно-економічних сподівань, – зазначалося у звіті обер-прокурора Св. Синоду за 1900 р., – він дивиться на Євангеліє, як на кодекс правил соціального і суспільно-економічного життя, і тому не дух свій влаштовує за Євангелієм, а пристосовує євангельські тексти до своїх переконань, створених під впливом умов матеріального життя. Унаслідок того ж матеріалістичного напрямку штундистів, найулюбленіші у них питання – питання соціальні. Штундисти, котрі неохоче вступають у бесіди з питань віри, готові із задоволенням, скільки завгодно, говорити з питань нерівності багатств і статків, рівного розподілу майна, перерозподілу землі та ін.» [8, с.239].

У вказаний період помітним було й збільшення чисельності сектантів за рахунок робітників. Цей процес не набув масового характеру, але для деякого з них шлях до протестантської громади був цілком закономірним і об'єктивно зумовленим. На той час більшу частину робітництва становили вчорашні селяни, змушені змінити свій соціальний статус під тиском несприятливих умов життя – малоземелля, зростання цін на землю тощо. Руйнування традиційного укладу життя, який протягом тривалого часу перебував під впливом православ'я і залишався майже незмінним, викликало трансформації в свідомості цих людей, певні зміни в їхніх ціннісних орієнтирах. Попередній спосіб життя, обґрунтування його доцільності тісно пов'язувалися з православною церквою. Відповідно, вимушені зміни в житті колишніх селян призводили до зневіри частини з них в ідеалах православної церкви. Додатковими стимулюючими факторами у цьому процесі виступали кризовий стан РПЦ, який вона переживала на той час, та самі умови міського життя, котрі створювали кожній особі ширші можливості в порівнянні з селом для реалізації свободи совісті. Збайдужіння частини робітників до православної церкви призводило до відмови окремих з них від релігійного світобачення взагалі. Проте для інших цей процес обертався пошуком альтернативної релігійної системи, якою, в силу ряду причин, ставали різні пізньопротестантські вчення. А тому стан робітництва був досить сприятливим середовищем для діяльності сектантських місіонерів, чим вони успішно користувалися. Ці процеси також не залишилися поза увагою укладачів звітів обер-прокурора. У звіті за 1898 р. вказувалося на існуючу тенденцію поширення протестантських ідей у стані робітників. «Промисловий рух, що посилюється останнім часом, призвів до заснування в багатьох місцях заводів, які залучають до роботи нерідко багатотисячну масу робітничого населення, котра залишається без церкви і богослужіння, чим і користуються проповідники штунди, що проникають в робітниче середовище» [6, с.101].

Аналіз звітів обер-прокурора Св. Синоду дає змогу дослідити співпрацю державних та церковних органів влади у боротьбі з конкурентами у духовній сфері. Зокрема, окремим аспектом співробітництва православного духовенства з органами влади у боротьбі з сектантством, стала участь священників у так званій «сектознавчій експертизі», яка почала застосовуватися з 1899 р. Зміст її полягав у тому, щоб визначити приналежність віруючих, котрі поставали перед судом, до того чи іншого напрямку сектантства. Православне духовенство, яке запрошувалося у суди для проведення таких експертиз, було зацікавленою стороною, а тому далеке від об'єктивності. Щоб підвести під звинувачення сектантів законодавчу базу, їх упереджено класифікували як штундистів, тобто представників секти, особливо небезпечної для державного устрою. При проведенні «експертизи» священники вдавалися до своєї рідної методики. Вони не шукали ознак штундизму у віровченні звинувачених, а виходили з того, що «російських баптистів» бути не може, а тому усі звинуваченні є штундистами, у крайньому випадку штундо-баптистами.

З позиції формальної логіки таке пояснення виглядає досить дивним, проте воно отримало схвалення з боку обер-прокурору Св. Синоду К.П. Победоносцева. У звіті за 1899 р. він зазначав, що «експерти місіонери і представники науки дали у цьому відношенні новий правильний напрямок судовим процесам про богомольні зібрання штунди, пояснивши суддям, що ні наука, ні закон, ні місіонерська практика не знають секти російських баптистів, а лише штундистів; відомий в науці напрямок «штундобаптизм» є лише фракція секти, а не окрема секта» [7, с.125-126]. Про те, що подібна класифікація була упередженою, свідчили чисельні факти виправдання сектантів у вищих судових інстанціях, де за основу бралися не результати сектознавчої експертизи, а наявність чи відсутність у віровченні звинувачених ознак штундизму, чітко визначених у законодавстві. Типовим прикладом у цьому відношенні може бути судовий процес над баптистами с. Пекарщини Житомирського повіту Волинської губернії К. Авдейчуком та К. Поліщуком у 1902 р. За експертною оцінкою священника В. Левицького, вони характеризувалися штундистами. На основі такої оцінки мировий суд визнав їх винними у влаштуванні штундистського молитовного зібрання і призначив їм покарання у вигляді штрафу у 50 руб. із заміною арештом на 3 тижні. Віруючі подали апеляцію на рішення суду і 7 травня 1903 р. з'їзд мирових суддів виніс їм виправдувальний вирок на підставі відсутності в їхньому вченні ознак, притаманних штундизму [1, л.101 об., 103 об.].

Звіти обер-прокурора містять цінну статистичну інформацію. Зокрема, на їх основі можна скласти уявлення про рівень фінансування православного духовенства. Відомо, що частка духовенства, яка отримувала заробітну плату з державного бюджету, була не скрізь однаковою і залежала від місця розташування єпархії. Перевагу мали західні губернії Російської імперії, де посилене фінансування православного кліру пояснювалося необхідністю ней-

тралізації католицьких та уніатських впливів. Так, наприклад, у 1900 р. цей привілей поширювався на три чверті українських парафій. То був найвищий показник в імперії. А в межах України пріоритет у фінансуванні надавався правобережним епархіям [13, с.46-47]. З 5228 існуючих тут в 1900 р. православних церков державне утримання мали причти 4176 церков, що складало 80% від їх загальної кількості. В середньому на кожну з них у тому ж 1900 р. припадало у Волинській епархії – 388 руб., у Київській – 387 руб., у Подільській – 346 руб. на рік [8, с.7-8, 33-34]. Крім того, з 1899 р. в окремих парафіях Київської епархії, «найбільш вражених штундою», була підвищена оплата роботи священиків до 600 руб., а псаломщиків – до 200 руб. на рік [7, с.144].

Обмежений обсяг статті не дозволяє охарактеризувати усі сфери діяльності православної церкви, що знайшли відображення на сторінках звітів обер-прокурора, але її подана вище інформація свідчить про значну інформативну наповненість та високі потенційні можливості цього джерела для дослідження історії церкви. На нашу думку, особливе значення звітів полягає у тому, що представлена у них інформація носить аналітичний характер, тож дає пояснення окремим тенденціям розвитку церкви, її взаєминам з державною владою та іншими конфесіями.

Список використаних джерел та літератури:

1. РГИА, ф. 796, оп. 445, д. 709.
2. РГИА, ф. 821, оп. 133, д. 199.
3. ЦДІА України в м. Києві, ф. 127, оп. 1006, спр. 79.
4. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1888 и 1889 годы. – СПб. : Синодальная типография, 1891.
5. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1894 и 1895 годы. – СПб. : Синодальная типография, 1898.
6. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1898 год. – СПб. : Синодальная типография, 1901.
7. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1899 год. – СПб. : Синодальная типография, 1902.
8. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1900 год. – СПб. : Синодальная типография, 1903.
9. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1866 год // Киевские епархиальные ведомости. – 1868. – № 5, отдел 2. – С. 204-216.
10. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1866 год // Киевские епархиальные ведомости. – 1868. – № 7, отдел 2. – С. 285-306.
11. Раскол и сектанство. По Всеподданнейшему отчету г. Обер-прокурора Св. Синода за 1898 г. // Миссионерское обозрение. – 1901. – Апрель. – С. 455-472.
12. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О.М. Ігнатуша. – Запоріжжя : Поліграф, 2004.

13. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900-1917 років : соціально-релігійний аспект / Г.М. Надтока. – К. : Знання, 1998.

И. Опря

Вопросы религиозной истории Правобережной Украины второй половины XIX – начала XX в. в отчетах обер-прокурора Св. Синода.

В статье охарактеризован информационный потенциал отчетов обер-прокурора Синода, указано возможности использования его материалов для исследования религиозной истории Правобережной Украины второй половины XIX – начала XX в.

Выяснено, что отчеты обер-прокурора составлялись на основе информации, поступающей из всех приходов империи. Они содержали сведения об управлении церковью, о церквях и монастырях, о состоянии веры и благочестия, постановления и распоряжения по духовному ведомству, о духовном образовании, об отношениях с другими конфессиями.

Определено, что важность западного региона империи, к которому относилась и Правобережная Украина, обуславливала особое внимание к нему со стороны авторов отчета. Здесь анализировалась непростая этноконфессиональная ситуация края, указывались конкретные действия власти и церкви для защиты православия от негативных воздействий других религиозных организаций.

В отчетах усиленное внимание обращалось на отрицательную роль католицизма в регионе, а также на распространение различных позднепротестантских учений адвентистов, баптистов, евангельских христиан, которых в отчетных документах часто характеризовали как «сектантов» или «штундистов». Авторы отчетов пытались объяснить причины распространения неправославных конфессий в Правобережной Украине, указывали факторы, которые влияли на различные социальные слои – крестьян, рабочих, служащих.

Отчеты обер-прокурора также свидетельствуют о сотрудничестве православного духовенства с государственными органами власти в преследовании религиозных конкурентов.

Ключевые слова: отчет, обер-прокурор, церковь, конфессия, Синод.

I. Oprya

The questions of religious history of Right-Bank Ukraine the second half of XIX – early XX century in the reports of the Ober-Procurator of St. Synod

The article outlines the information potential of the records of the Ober-Procurator of the Synod, indicated the possibility of using his materials for the study of religious history of Right-Bank Ukraine in the second half of XIX – early XX century.

It was found that the reports of the Procurator were based on information from all parishes of the Empire. They contained information about the Church, about churches and monasteries, on condition of faith and piety, decrees, and instructions on spiritual authority, spiritual formation, and relationship with other faiths.

It is determined that the importance of the Western region of the Empire to which it was related and Right-Bank Ukraine, led to special attention from the authors of the report. Here they analyzed the complicated ethnic and religious situation of the region, mentioned the particu-

lar actions of the government and Church to protect Orthodoxy from the negative influences of other religious organizations.

In reports, increased attention has been paid to the negative role of Catholicism in the region, as well as the proliferation of different late Protestant teachings of Adventists, Baptists, Evangelical Christians in the reporting documents is often described as "sectarians" or "shtundists". The authors of the reports tried to explain the reasons for the spread of non-Orthodox confessions in Right-Bank Ukraine, pointed out the factors that influenced different social strata – peasants, workers, employees.

The reports of the Procurator also show the cooperation of the Orthodox clergy with the state authorities in the persecution of religious competitors.

Key words: *report, Ober-Procurator, Church, denomination, Synod.*

Отримано: 19.11.2015

УДК 930:[341:378.4.011.3-051(477.54)]

А. О. Пастушенко

НАУКОВА РОБОТА Д. І. КАЧЕНОВСЬКОГО І ЗАХІДНИЙ СВІТ: ВЗАЄМНІ РЕФЛЕКСІЇ

Актуальність дослідження зумовлена сучасним західним вектором міжнародних наукових зв'язків України. Поглиблення досвіду про такі контакти в минулому дозволяє краще осмислити рівень сучасної наукової співпраці. Головною метою дослідження є з'ясування рівня і ступеня взаємних рефлексій між видатним харківським юристом Д.І. Каченовським і Західним світом, представленими юридичними колами і читацькою публікою.

Праці Дмитра Івановича істотно вплинули на кодифікацію і розвиток міжнародного права в Західній Європі й США.

У дослідженні використовувалися іншомовні праці Д.І. Каченовського, праці юристів-сучасників, передмови редакторів і спогади учнів.

Джерельна база дозволила виділити головні інтереси, пріоритети і авторитети Дмитра Івановича як дослідника у західному науковому просторі. Було встановлено, що саме через синтетичні виклади Каченовського читачі британського журналу «Юрист», а можливо, й ширше коло британців, отримували загальну картину процесу кодифікації міжнародного права. Дослідження показало, що Дмитро Іванович мав ще й франкомовну читацьку публіку.

З'ясовано, що серед сучасників Каченовський особливо підносив постать доктора І.Ф. Вурма, професора з Гамбурга, і перебував в опозиції до Г.Ф. Мартенса, професора з Геттінгена.

З іншого боку, у ході дослідження була доповнена інформація про науковий внесок Дмитра Івановича у юридичну науку того часу. Він став першим, хто закликав до кодифікації міжнародного права, проаналізував різні тлумачення та оцінки міжнародного права і окреслив проблему методу правової кодифікації.

Ключові слова: *Д.І. Каченовський, І.Ф. Вурм, міжнародне право, каперство, нейтральна торгівля.*

Після розпаду Радянського Союзу українські вчені-гуманітарії отримали більше можливостей для взаємодії із закордонними фахівцями. Численні гранти, програми, конференції, проекти